

ЗВІЛЬНЯЄМОСЯ ВІД СТЕРЕОТИПІВ ПРО БІЙ ПІД КРУТАМИ

О.К.СТРУКЕВИЧ

«ЇХ – ЮНИХ СМІЛИВЦІВ ЛИШ ЖМЕНЬКА БУЛА – ІЗ СЕРЦЕМ ЗІ СТАЛІ І ДУХОМ З ГРАНІТУ» (КРУТИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРАВДА І ВИМИСЕЛ)

*Безвусі, юні, вічно молоді,
Ви склали голови за рідний Київ,
Скріпивши крок державницькій ході,
Вписавши подвиг у свободи вияв.
(Яр Славутич, «Крутянці»)*

ТРУДНОЩІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРУТЯНСЬКИХ ПОДІЙ

З усіх епізодів новітньої української історії можливо самим міфологізованим є епізод про бій під Крутами. Це зумовлено тим, що, за вдалим формулюванням Олени Теліги, «Крути стали символом визвольних змагань українців», від віковичного поневолення. Водночас на сьогодні не існує, або, принаймні, досі не виявлено жодного офіційного документа, політичного чи військового, про чисельність військ, озброєння, командування, втрати під Крутами, який би допоміг фахівцям відтворити об'єктивну картину подій¹.

Тому історики користуються лише спогадами. А спогади, як відомо, несуть на собі відбиток симпатій чи антипатій людини до позицій, рішень та дій тієї чи іншої політичної сили, особистості, завжди мають суб'єктивний характер.

Прихильники Української Центральної Ради висвітлювали події під Крутами, наголошуючи на героїзмі і самопожертві молодих людей-патріотів, на звірствах більшовицьких недолудків стосовно полонених. Натхненні емоційними спогадами окремих очевидців та учасників бою, літератори створили культ героїв Крут, сформували стереотип про подвиг «300 студентів під Крутами», рівний подвигу «300 козаків під Берестечком», «300 спартанців під Фермопілами». На жаль, романтизація та гіперболізація подвигу учасників бою у художніх творах все далі відводила зацікавлену громадськість від історичної правди.

Опоненти Центральної Ради звинувачували її політичних лідерів за недолугі рішення, які відштовхнули від влади народ і армію. Засуджували М.Грушевського і С.Петлюру за безвідповідальну спробу «захиститись від добре озброєної більшовицької армії кількома сотнями шкільної молоді», яких нашвидкуруч зібрали і відправили на фронт ненавченими і майже беззбройними. Писали й про негідну поведінку командирів, які пиячили у штабному вагоні, покинувши молодь напризволяще. Ці автори теж

¹ Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // Українська революція 1917 – 1921 рр.: подвиг героїв Крут. Матеріали наукових читань. – К., 2008. – С. 30.

спричинилися до перекручення історичного минулого, працюючи на комплекс меншовартості українців.

Свою долю у спотворення історичного минулого додала більшовицька, «радянська історична наука», яка, згідно із заповітом вождя, вважала моральною, будь-яку історичну фальсифікацію (брехню), аби вона сприяла утвердженню диктатури пролетаріату (читай: компартії).

Сучасні дослідники крутянських подій вважають, що сьогодні найбільш правдивим джерелом про бій під Крутами є спогади безпосереднього учасника і командира бою Аверкія Гончаренка².

Проте, приступаючи до справи, заждемо з негайним з'ясуванням деталей бою. Для учителя і учня не менш важливо чітко визначити місце цього епізоду у надзвичайно складній історичній ситуації кінця 1917 – початку 1918 рр., що склалася в Україні. Зрозуміти, чому одні віддавали життя за Українську державу, а інші байдуже спостерігали; чому одні їхали на фронт, а інші з фронту поспішали додому; чому одні віддавали життя за високі ідеї, а інші мордували з ненависті та жадібності.

З'ясувати ці та інші питання нам допоможе видання «Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Історико-культурологічне товариство «Герої Крут»; упорядник Ярослав Гаврилюк. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2008. – 840 с. У збірнику використані документи та метеріали Центрального Державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), Державного архіву м. Києва (ДАМК), Бібліотеки ім. О.Ольжича, м. Київ, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України.

ІСТОРИЧНИЙ ШАНС ДЛЯ УКРАЇНИ ТА ОБ'ЄКТИВНІ ПЕРЕШКОДИ ДЛЯ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

На початку ХХ ст. історія дарувала Україні такі широкі можливості для відродження державності, якими вона навіть не могла скористатися. Чому? Тому що, ідея української державності жила лише у свідомості тонкого прошарку національно свідомих інтелігентів. Тому що цією ідеєю була пройнята свідомість української буржуазії з тієї простої причини, що, за винятком окремих осіб, в Україні була відсутня середня та велика українська буржуазія. А без її участі національна революція не має ресурсів на масовий випуск книжок, газет, листівок, брошур, матеріальне забезпечення агітаторів і пропагандистів.

Державницькі ідеї можуть стати засобом перетворення суспільства, якщо їх зможуть сприйняти, зрозуміти освічені народні маси. Проте, грамотність українського народу була однією з найнижчих у Європі.

Той ідейний вплив, який тоді доходив до людей через церкву був ідейним впливом царату. Ідеї російської буржуазії та російських політичних партій заперечували і ганьбили ідею української незалежної держави. Українське село

² Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 738.

було неосвіченим, щоб сприйняти революційну ідеологію, а українське місто було русифікованим, полонізованим, германізованим (на заході) і т.д. Належачи до неукраїнських національних меншин, більшість мешканців українських міст і не переймалися українськими революційними ідеями, з недовірою ставилися до Української держави, навіть боялися її.

Продовжувалася Перша світова війна і українські терени були переповнені бойовими і тиловими частинами Південно-Західного і Румунського фронтів, які зберегли відданість Тимчасовому урядові Росії. За його наказом вони могли у будь-який момент застосувати зброю проти українського революційного народу.

Українська революція потребувала мережі політичних організацій, які могли б швидко організувати навколо себе народ. Проте всі українські партії у роки після революції 1905-1907 рр. зазнали найлютіших переслідувань і фактично припинили своє існування. Першу світову війну царизм теж використав для того, щоб задушити останні прояви національної свідомості. Тому всеросійські партії в Україні на час Лютневої революції в Російській імперії продовжували справляти переважний вплив на українські народні маси.

За таких обставин сподіватися на несподіване революційне осяяння, прозріння широких народних мас українства, на формування революційних симпатій у національних меншин до ідеї української державності не доводилося.

ПОЛІТИЧНА ТАКТИКА М. ГРУШЕВСЬКОГО

Українські лідери, щиро прагнучи революції, у таких умовах налаштувалися на поступове еволюційне наростання української національної свідомості.

Тому, формуючи політичну програму Української революції навесні 1917 р., Михайло Грушевський ставив перед українською революційною демократією завдання національно-територіальної автономії³, а не суверенної держави. Крім того Грушевський брав до уваги і той факт, що російська революційна демократія заявляла, що вона бореться за такі ж соціально-політичні та соціально-економічні зміни, як і українська демократія.

Слід підкреслити, що демократичні ідеї національного самовизначення, права народів на відокремлення використовувала у своїй пропаганді і крайня ліворадикальна течія російських більшовиків. Як ми тепер розуміємо, більшовики це робили лише з однією метою: зібрати побільше прихильників під свої знамена, прихилити, а не відштовхнути від себе закріпачені народи царської «тюрми народів». Лише з цією метою лідер більшовиків В.Ленін писав: «Якщо Фінляндія, якщо Польща, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже – той шовініст. Треба збожеволіти, щоб продовжувати політику царя Миколи»⁴; «Зараз ми

³ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна. – Відень: Видання Союзу визволення України, 1917. <http://www.ukrstor.com/>

⁴ Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. XXIV. – С. 262.

спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми змемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені»⁵.

Тому, принаймні на початкових етапах революції, українські провідники цілком могли припускати (і більшість припускала, навіть була переконана), що зусилля українського та російського революційних потоків лише посилюватимуть один одного, якщо український та російський народи перебуватимуть у єдиній федеративній Російській республіці.

Водночас М. Грушевський усвідомлював, що в новій Росії в середовищі російської революційної демократії та інтелігенції глибоко закорінені прагнення до централізації, тобто продовження політики підпорядкування вчорашніх національних окраїн імперії новому російському уряду. Тому у статті «Повороту нема», ще в дні революційної романтики та дружельності провідник української революції нагадував українським федералістам та попереджав російських централістів: «У теперішній хвилі прихильники самостійної чи, точніше сказати, незалежної України погоджуються залишитися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії й федеративного права України. *Прапор самостійної України стоїть згорнений. Однак чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої української автономії (виділення наше – О.С.)* в федеративній і демократичній Російській республіці»⁶.

БІЛЬШОВИКИ ДЕМОНСТРУЮТЬ СПРАВЖНІ НАМІРИ

Наприкінці жовтня 1917 р. загальна криза у Росії переросла у соціальну катастрофу. Крайня ліва партія більшовиків задушила російську революційну демократію та узурпувала владу в Росії. Більшовики дезорганізували владу, армію, економічні відносини. Люди залишилися беззахисними перед свавіллям злочинців та бідами неконтрольованої економіки. Вони ставали легкою здобиччю більшовицьких агітаторів, які закликали негайно силою зброї вирішити усі соціальні й економічні проблеми й віддати владу збільшовиченим радам. Відносини між Українською Центральною Радою та російською Радою Народних Комісарів почали різко загострюватися.

З українського боку це було зумовлено несприйняттям тих антидемократичних, насильницьких і аморальних засобів, якими більшовики незаконно здобули та утверджували свою владу.

З російського, більшовицького боку теж відбулися зміни. Отримавши владу, Ленін одразу змінив політичні заяви щодо України. Тепер він звинувачував Центральну Раду в тому, що вона лише прикривається

⁵ Ленін В. Повне зібрання творів. – Т. XXVI. – С. 305.

⁶ Цитовано за Коваль М.В. Гасло автономії України admin{at}pidruchniki.ws

національними фразами, а насправді, мовляв, веде «буржуазну політику»⁷ і цим виправдовував більшовицьку агресію проти України.

Горезвісний народний комісар у справах національностей Й.Джугашвілі-Сталін у статті «Что такое Рада?» називав її та Генеральний Секретаріат «зрадниками соціалізму», що назва «Рада» використовується лише «для обману мас». Джугашвілі намагався прищепити думку, що в Україні Центральна Рада продовжує внутрішню та зовнішню політику Тимчасового уряду, а тому має бути скинута зусиллями робітників і солдатів України, як Тимчасовий уряд був скинутий робітниками і солдатами в Росії⁸. Крім того, більшовики розглядали владу в Україні і як таку, що перешкоджає їм здійснити світову пролетарську соціалістичну революцію⁹.

Для того, щоб зосередити увагу учнів на фактах непослідовності заяв та політики більшовиків, можна використати приклад з промови В.Винниченка на засіданні Малої Ради 3.01.1918 р. при обговоренні проекту закону про армію. Отже, пропонуємо учням прокоментувати такий уривок промови: «...Правий був Церетелі (відомий тоді російський політик – О.С.), коли сказав: «З більшовиками слід розмовляти при нотаріусах»... І це правда! (Гучні аплодисменти)»¹⁰.

⁷ Ультиматум Ради народних Комісарів РСФРР Українській Центральній Раді // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 18.

⁸ Сталин И.В. «Что такое Рада?» – Сочинения. – Т.4. – С. 20 – 21. // Там само. – С. 29.

⁹ Виступ делегата 2-го Всеросійського селянського з'їзду на засіданні 8-ї сесії Української Центральної Ради з викладом пояснень народного комісара у справах національностей РНК РСФРР Й.Сталіна причин війни проти Центральної Ради. // Робітнича газета. – 1917. – 15 грудня. (№ 207). // Там само. – С. 44.

¹⁰ Про обговорення і прийняття Малою Радою закону про армію. // Там само. – С. 60.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ, ПРОГОЛОШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня (7 листопада) Центральна Рада постала перед вибором: або підкоритися урядові Леніна, або проголосити Українську державу. Уже 27 жовтня (9 листопада) Центральна Рада опублікувала резолюцію про владу, у якій засудила більшовицький переворот. У документі підкреслювалося, «що влада — як у державі, так і в кожному окремому краї — повинна перейти до рук усієї революційної демократії». Центральна Рада відкинула претензії більшовиків на встановлення політичної монополії шляхом силового усунення з політичної арени усіх інших партій і попереджала, що «буде енергійно боротися з усякими спробами підтримати бунти в Україні».

Ставши на шлях утвердження української державності, Центральна Рада 7 (20) листопада 1917 р. видала III Універсал, який проголосив створення Української Народної Республіки. 9 (22) листопада на Софіївському майдані відбулося урочисте проголошення універсалу за присутності представників закордонних дипломатичних місій: французької, бельгійської, італійської та румунської.

Як документ, що утверджував українську державність, універсал проголошував обов'язкові підвалини самостійної держави: народ, територію, владу. Український народ визнавався джерелом влади, сувереном, який зберігає за собою верховне право управляти суспільними справами. «Народе український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі, і ми, Українська Центральна рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народною Республікою».

Територію України Універсал визначав за етнічним принципом — усі ті землі, де більшість населення становили українці. Насамперед він поширював владу Генерального Секретаріату на всі тодішні дев'ять губерній України.

Третій універсал утверджував принципово новий погляд на владу. Генеральний Секретаріат отримав повноваження суверенного уряду. Центральна Рада проголошувала себе найвищим законодавчим органом влади. До відкриття Українських Установчих зборів, стверджувалося в документі, «вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України».

Далі Центральна Рада заявляла, що вживатиме всіх заходів, щоб закінчити імперіалістичну війну. Універсал гарантував громадянам України широкі демократичні права і свободи, скасовував смертну кару, оголошував амністію політичним в'язням, проголошував 8-годинний робочий день. Універсал зобов'язував український уряд у співпраці з робітниками встановити державний контроль за виробництвом.

Універсал проголошував також право всіх національних меншин України на свободу національного розвитку у формі «*національно-персональної автономії*» «для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя...»

Отже, уперше після знищення Української козацької держави український народ рішуче заявив про відновлення власної держави. Одночасно він задовольняв революційні, національні, демократичні, соціальні очікування переважної більшості українського суспільства.

Історичне джерело. Володимир Винниченко оцінив значення III Універсалу в історії України так: «Тепер, нарешті, ми могли творити життя по нашому образу і подобию, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Усі державні апарати переходили до рук Генерального секретаріату, усі фінансові засоби були до його розпорядження, уся військова сила підлягала його наказам...

Усе населення, вся демократія України дивилися на український уряд з надією й вірою».

Проголошення Третього універсалу протягом листопада–грудня урочисто святкувалося в більшості міст. Відбувалися військові паради й урочисті міські збори, на яких губернські та повітові комісари скинутого більшовиками Тимчасового уряду заявляли, що віднині виконуватимуть розпорядження Генерального Секретаріату.

Владу Центральної Ради та Генерального Секретаріату як вищої влади в Україні, ще до проголошення III Універсалу, визнала Ставка верховного головнокомандування, очолена генералом М. Духоніним.

ТЕМА ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ – історична пастка для соціально відповідальних українських політиків та засіб для безсоромної агітації більшовицьких пропагандистів

Ми спеціально насамкінець залишили ще одну тему, підняту Третім Універсалом – тему землі. Саме вона зіграла фатальну роль в історичній долі України та трагічній долі учасників битви під Крутами.

Третій Універсал скасовував право приватної власності «на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі». Усі ті землі мали перейти до рук трудового народу без викупу. До скликання Українських Установчих зборів земля мала перебувати у розпорядженні земельних комітетів, обраних народом.

Виникає питання, а чому не одразу. Чому потрібно було чекати скликання Установчих зборів, прийняття відповідного закону Генеральним Секретаріатом? Чому не скористатися виданим Леніним декретом про землю і негайно не взятися за передачу «нетрудових хазяйств у руки «трудового народу».

Український народ споконвіку ж прагнув «землі і волі», прагнув справедливо. Чому ж Центральна Рада затягувала час з вирішенням земельного питання. Невже більшовики, наприклад Й.Джугашвілі-Сталін, були праві, коли стверджували, що Рада «є буржуазним урядом» – «урядом зрадників соціалізму, що для обману мас називають себе соціалістами»¹¹.

Звичайно, що то були лише пропагандистські облудні заяви, щоб обманути політично наївний народ, спровокувати його на дії проти Центральної Ради. Насправді позиція лідерів української революції була соціально відповідальною. Якщо розпочати аграрну реформу негайно, у тих соціально-економічних умовах, які склалися у зв'язку з війною, революцією, то це означає приректи місто на голод. Адже саме ті господарства, які визначалися в III Універсалі як нетрудові, забезпечували місто товарами сільського господарства. Таким чином, розпочати реформу негайно – означало знищити господарства, що забезпечували місто харчами. А місто до того ж було переважно неукраїнським. В умовах голоду свідомістю міщан неукраїнського походження легко б зманіпулювали вороги української революції та незалежності. Вони і без того всі труднощі життя стали пов'язувати з Центральною Радою і Генеральним Секретаріатом, тому і голод пояснювали б прагненням українських націоналістів «кістлявою рукою голоду винищити неукраїнські меншини у містах» і тому повели б обурених людей проти незміцнілої української влади та держави.

Ленін же, «как вождь мирового пролетариата» над питаннями соціальної відповідальності влади перед народом не задумувався. Як безпринципний руйнівник він отримав можливість декретом про землю в один історичний момент знищити як всю армію Російської імперії, так і її українізовані частини. Почувши ленінський маніфест селяни у солдатських шинелях кидали фронт і поспішали додому, щоб взяти участь у розподілі панських, церковних та всіляких інших маєтків.

ПОЧАТОК БОРОТЬБИ РОСІЙСЬКИХ БІЛЬШОВИКІВ ІЗ УКРАЇНСЬКОЮ ЦЕНТРАЛЬНОЮ РАДОЮ

Проголошуючи Українську Народну Республіку, Центральна Рада підкреслювала в III Універсалі, що Україна не відділяється від Російської республіки і докладе зусиль, щоб допомогти Росії стати «федерацією рівних і вільних народів». Ця заява зовсім не означала підтримки Радою влади більшовиків у Росії. Якраз навпаки, це було запереченням більшовицьких принципів диктатури пролетаріату та здобуття влади шляхом збройного перевороту.

У наступні дні, втілюючи слова Універсалу, Генеральний Секретаріат звернувся до Раднаркому РСФРР, урядів Молдови, Криму, Кубані, Кавказу, Башкирії та Сибіру з пропозицією створити центральний федеративний уряд, що будуватиме федерацію рівних і вільних народних республік (держав) на

¹¹ Сталин И.В. «Что такое Рада?» – Сочинения. – Т.4. – С. 20 – 21. // Там само. – С. 29.

території колишньої Російської імперії. Зрозуміло, що для більшовиків втілення заклику Центральної Ради означало повну втрату насильницьки здобутої влади. Адже восени 1917 р. у ході демократичних вільних виборів до Всеросійських Установчих зборів вони зуміли набрати, наприклад в Україні, лише 10% голосів проти 75%, одержаних українськими партіями, насамперед партіями українських есерів та соціал-демократів¹². У рамках же вчорашньої Російської імперії більшовики здобули лише 25% голосів, що, звичайно, не дозволило б їм сформувати власний уряд.

Природно, що запропоновані політичним керівництвом Української Народної Республіки шляхи реорганізації постімперського простору на засадах демократії і визнання права народів на політичне самовизначення ніяк не відповідали намірам ленінського злочинного уряду. Пропозиції лідерів УНР ставили жирний хрест на планах більшовиків щодо збройного підкорення щойно звільнених від імперського гноблення народів, на планах використати економічний потенціал України та інших держав для розгортання світової пролетарської революції.

Щоб повалити УНР більшовицька кліка, спочатку спробувала використати розпропаговані агітаторами фронтові з'єднання. Так, на початку грудня з фронтових позицій знявся 2-й гвардійський корпус. Грабуючи цивільне населення, він проїхав усе Поділля. Проте біля Вінниці його зупинив і роззброїв 1-й Український корпус генерала Павла Скоропадського, посадив у ешелони і під конвоем вислав до Росії. Не вдалася більшовикам і спроба повалити УЦР шляхом збройного повстання. У ніч на 13 грудня Перша сердюцька дивізія роззброїла частини Київського гарнізону, що готувалися до повстання під керівництвом більшовицького військово-революційного комітету. Їх також вислали до Росії.

Шкода, що лідери української революції і перед лицем смертельної небезпеки продовжували дотримуватися принципів демократії. Невдовзі усіх більшовицьких організаторів і натхненників невдалого бунту, керуючись демократичними засадами, випустили на волю, і вони ще з більшою агресією взялися за підривну роботу в українській столиці. Центральна Рада так демократично повелася, уже зі своїми відвертими ворогами. Адже 16 грудня у Києві більшовики на своєму з'їзді, за присутності емісарів з Петрограду, відверто заявили, що вони не визнають Центральної Ради, а 17 грудня більшовики з Петрограду пригрозили їй війною проти УНР.

ПРОДОВЖЕННЯ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ З УНР ЗА ДОПОМОГОЮ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ РАД

Не зумівши повалити Українську Народну Республіку збройною рукою, більшовики спробували опертися на ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, вплив яких тоді швидко зростав. Більшовики оголосили про скликання Всеукраїнського з'їзду рад, щоб вибрати нову «справжню»

¹² Ільєнко І За волю і долю України // Там само. – С.636.

Центральну Раду, де б більшість становили робітничі, селянські і солдатські депутати, підконтрольні більшовикам. 17 грудня 1917 р. Всеукраїнський з'їзд рад розпочав свою роботу. Проте українські народні маси в переважній більшості залишалися на боці партій, що визнавали Українську Центральну Раду. Із 1300 учасників з'їзду більшовиків представляли лише 124 делегати¹³. Ці цифри відображали справжню картину впливу більшовиків в Україні й не давали їм ніяких шансів на здобуття влади законним шляхом.

У день відкриття з'їзду Петроградська Рада Народних Комісарів надіслала Українській Центральній Раді ультиматум. У разі невиконання його умов російський радянський уряд погрожував через дві доби розпочати війну. Проте ультиматум не зміцнив становища більшовиків на з'їзді і не налякав прихильників Центральної Ради. Навпаки, читання ультиматуму лише налаштувало з'їзд проти більшовиків. Дії ленінського уряду більшість Всеукраїнського з'їзду рад визнала такими, що загрожували «до решти розірвати федеративні зв'язки, до яких прямує українська демократія». З'їзд ухвалив також спеціальну резолюцію підтримки чинної Української Центральної Ради.

Зрозумівши, що у Києві їм нічого не вдасться вдіяти проти Центральної Ради, більшовицькі делегати покинули з'їзд і переїхали до Харкова. Тут вони об'єдналися зі з'їздом рад Донецького і Криворізького басейнів. Незважаючи на мізерну кількість делегатів, це зібрання оголосило себе «Першим Всеукраїнським з'їздом Рад», який обрав «Народний секретаріат» — перший радянський уряд для України — незаконний уряд, що протиставив себе Генеральному секретаріату. В.Ленін одразу ж надіслав маріонетковому «уряду» вітальну телеграму, у якій пообіцяв повну й всебічну підтримку РСФРР.

Історичний факт. Незаконність українського радянського уряду підтверджує такий факт. Уряд обирали лише 200 делегатів від 95 рад, тоді як в Україні на той час діяли понад 300 рад. Навіть у Донецько-Криворізькому регіоні зі 140 рад збільшовизованими було лише 46. Цей уряд був настільки маріонетковим, що за спогадами більшовика В. Затонського, «народні секретарі називали себе урядом та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала (підкреслення наше — О.С.) Апарату жодного... Секретаріат був у кишені.»

Народний секретар військових справ цього уряду В.Шахрай зізнавався: «За єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться як на вороже, контрреволюційне. Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови?... Що я за «військовий міністр», коли всі українські частини в Харкові мені

¹³ Там само. — С.638.

доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади?»¹⁴

Згадана телеграма Леніна продемонструвала сутність загарбницької тактики більшовиків, яку потім вони застосовували до багатьох республік і країн. Спочатку місцеві більшовики проголошували кишеньковий псевдоуряд, який звертався по допомогу до більшовицької Росії, а та негайно ж надавала йому «військову допомогу», а точніше, здійснювала військову агресію для встановлення радянської влади на захопленій території.

ОГОЛОШЕННЯ РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Не маючи підтримки з боку переважної більшості українства, більшовики могли сподіватися лише на силу зброї. З метою розпалювання війни В. Ленін підготував ультиматум Центральній Раді, згідно з яким 19 грудня 1917 р. Радянська Росія оголосила війну Українській Народній Республіці. Утримуючи під своїм контролем Харків, більшовики сконцентрували біля нього війська загальною чисельністю близько 30 тис. під загальним командуванням В. Антонова-Овсієнка. Наприкінці грудня вони повели наступ у напрямі на Західний Донбас. Спроби УЦР розпочати перемовини більшовики відкинули, а 7 січня 1918 р. маріонетковий «Народний секретаріат», а фактично Антонов-Овсієнко віддав наказ про початок наступу на Київ. Командувачем цього наступу було призначено підполковника царської армії, лівого есера М. Муравйова — неврівноважену, честолюбну і жорстоку особу.

Практично у перші дні більшовицького наступу стала зрозумілою і мета більшовиків стосовно України. Розваливши своїми рішеннями економіку Росії, більшовики постали перед небезпекою голодних бунтів у російських столицях та промислових центрах. Більшовикам конче потрібен був український хліб, щоб утримати владу, та українські природні і виробничі ресурси, щоб втілити свою безглузду ідею світової пролетарської революції.

Це засвідчує панічна телеграма лідера більшовиків Леніна, яку він надіслав до Харкова. У другій половині січня Ленін телеграфував своїм українським емісарам Орджонікідзе та Антонову-Овсієнкові і вимагав: «Дуже й дуже просимо вжити якнайнещадніших революційних заходів. Просимо послати загін абсолютно надійних людей. Усіма засобами просувати вагони з хлібом у Петроград, інакше загрожує голод...— далі цинік-атеїст розпачливо вигукує, — Ради бога! Ленін»¹⁵

Ще відвертіше, дещо пізніше, давав настанови агітаторам-комуністам, комісарам та військовим народний комісар військових справ РСФРР Л. Троцький: «...Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля,

¹⁴ Там само. — С. 640.

¹⁵ Ткаченко І. «Їх — юних сміливців лиш жменька була — із серцем зі сталі і духом з граніту» // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. — К., 2008. — С.683.

заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада і ми з вами»¹⁶.

В умовах розкладу старої російської армії розвалення й деморалізації зазнали й українізовані частини, на які покладала головні надії Центральна Рада. Вони демагогічно оголошували нейтралітет і не бажали воювати. Солдати розбігалися по домівках, щоб встигнути поділити землю. Центральній Раді зберегли вірність лише окремі частини чи їх залишки. Найдієвішими серед них були Український гайдамацький кіш Слобідської України (очолив С.Петлюра) і Галицько-Буковинський курінь січових стрільців (очолювали Є.Коновалець, А.Мельник). Тому Генеральному Секретаріату довелося формувати нову армію вже в умовах більшовицького наступу.

Більшовики просувалися переважно вздовж залізниць, тому бойові дії велися, здебільшого, за залізничні вузли й станції. Очолювані М.Муравйовим війська досить швидко оволоділи на кінець січня 1918 р. Харковом, Черніговом, Катеринославом, (Дніпропетровськом), Олександрівськом (Запоріжжям), Полтавою і Лубнами.

Відносно легке захоплення більшовиками міст України пояснювалося тим, що армії Муравйова допомагало й населення міст. І фронти, і промислові центри тоді «кишіли як червою» більшовицькими агітаторами. Уже завтра вони обіцяли рай на землі, а сьогодні підштовхували недосвічені маси на вбивства і грабежі. Тому при наближенні військ Муравйова, насамперед російські чи зрусіфіковані робітники піднімали повстання. Захисники міста опинялися між двох вогнів і зазнавали поразки.

ДЖЕРЕЛА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Виникає цілком закономірне питання. Чому російські більшовики зуміли виставити армію, тоді коли Українська Народна Республіка могла протиставити їй лише окремі загони. Відповідь слід шукати у мотивації військових до участі у бойових діях.

Україна могла виставити лише ідейних захисників Батьківщини, яким могла створити досить скромні матеріальні умови. Тим часом більшовицьке керівництво Росії не гребувало ніякими засобами, щоб забезпечити червону гвардію і революційних матросів усім необхідним. Своїм воякам більшовики елементарно «добре платили»¹⁷, визнавав генеральний секретар військових справ УНР М.Порш. Тому поряд з окремими ідейними більшовиками до рядів червоної гвардії вписувалися різноманітні декласовані, денаціоналізовані, деморалізовані, злочинні типи, що дивилися на свою участь у будь-якій «гвардії» як на засіб наживи. Вони діяли за принципом: «кому – війна, а кому – мать родна».

Їхні ж червоні командири «гарну платню» організовували за середньовічними принципами самозабезпечення армії. На буржуазію

¹⁶ Промова Троцького перед відправленням агітаторів-комуністів на Україну. – Там само. – С. 683 – 684.

¹⁷ Промова Генерального секретаря військових справ М.Порша на засіданні Малої Ради про стан збройних сил УНР // Там само. – К., 2008. – С. 66.

захоплених міст вони накладали «революційний податок» чи «революційну контрибуцію», з яких і організовували платню своїм солдатам, або ж просто дозволяли їм розграбовувати міста.

Так, співробітниця політичного відділу Першої революційної армії РСФРР Наталія Лісовська та член комітету тієї ж армії Єфим Лапідус стверджували, що наприклад командувач армії Єгоров брав у кожному місті «мільйонні контрибуції» і невідомо куди їх дівав¹⁸. За взяття Києва «революційному солдату» заплатили по 20 руб., «революційному червоногвардійцеві» – по 100 руб, матросам – по 500 руб., сестрам милосердя – одним по 20, а іншим по 150 руб.¹⁹

Лісовська ж додавала, що «крім розстрілів, Муравйов скрізь з собою ніс дух грабежів, мародерства, потурав п'янству». Подібну картину змалювала й секретар армійського комітету тієї ж армії Люсіль Цвангер. За її свідченнями, багато хто з учасників взяття Києва «хвастався тим, що «дістав» 30 тисяч золотих і так далі... Загалом, грабували, пили, розстрілювали без докорів сумління»

На таку поведінку червоногвардійців налаштовував саме Муравйов. Після взяття станції Бахмач він виступив з такою промовою: «Товарищи! Я знаю, что многие из вас устали, но не долго вам работать. Наша задача взять Киев, и тогда вы сможете возвратиться домой. Много вам пришлось страдать, но они кровью ответят за все ваши страдания. Мы им покажем, дайте только добратся до Киева. Если нужно будет – не постою ни перед чем: камня на камне не оставлю в Киеве. Жителей [не] жалеть, они нас не жалели, они терпели хозяйничанье гайдамаков. Мы всех их перестреляем и перережем. Мы им покажем. Нечего бояться кровопускания. Кто не с нами, тот против нас. Вы доблестные товарищи, вы мне поможете взять Киев, а там вы будете вознаграждены»²⁰.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ШКОЛА ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО – ЗАХИСНИК КИЄВА

Взяття Бахмача було вагомим успіхом радянської Росії. У червоних не вистачало військ, щоб наступати суцільним фронтом, а в українських захисників теж не вистачало сил організовувати оборонні фронти. Війна у тих умовах велася уздовж залізниць. У такій війні особливого значення набувала залізнична станція Бахмач. Її взяття давало червоним можливість об'єднати сили, що наступали з Гомеля, Брянська і Харкова для дальшого спільного наступу на Київ.

¹⁸ Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Єфима Ісаковича Лапідуса у справі М.А.Муравйова (и.Москва, 11 травня 1918 р.) // Там само. – С.132.

¹⁹ Доповідь співробітниці політичного відділу Першої революційної армії РСФРР Наталії Олексіївни Лісовської про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Там само. – С. 111; Свідчення комісара продовольства на ст. Лозова і Синельникове Інокентія Григоровича Табакова в справі М.А.Муравйова. // Там само. – С. 135.

²⁰ Доповідь секретаря армійського комітету Першої революційної армії РСФРР Люсіль Цвангер про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 107.

Незважаючи на стратегічну важливість утримання Бахмача на північно-східному напрямі, тодішнє українське військове командування не могло зосередити там усі свої збройні сили. Адже більшовики наступали і з південного сходу: від Харкова і Лозової через Полтаву. Потрібно було утримувати бойові з'єднання і перед австро-угорськими та німецькими військами на Південно-Західному та Румунському фронтах. Адже світова війна продовжувалася, і щоб на Центральну Раду зважали на мирних переговорах, вона мусила утримувати там значні збройні сили. Як виявилось, не даремно. Саме українські дипломати стали учасниками підписання першого мирного договору у часи світової війни.

Вирішальну роль в обороні Бахмача, а потім станції Крути, відіграла Перша Юнацька Військова школа ім. гетьмана Богдана Хмельницького. До складу школи входило 4 сотні по 150 юнаків, озброєних гвинтівками й 18 кулеметами. Юнаків очолювали 20 старшин. Школу було скомплектовано з юнкерів колишніх російських військових шкіл, переважно з закінченою середньою освітою. Юнацька школа мала 2 курси. У грудні 1917 р. після оголошення Леніним війни проти УНР старший курс школи було відправлено у Бахмач – вагомий залізничний вузол, який прикривав залізничний шлях на Київ з боку Гомеля, Брянська, Орла, Білгорода, Харкова.

У зв'язку з ускладненням ситуації на північно-східному напрямі тодішній український командувач отаман Юрій Капкан 22 грудня 1917 р. викликав до себе Аверкія Гончаренка – командира куреня Юнацької школи, призначив «командантом» оборони Бахмача і наказав з рештою юнацької школи виїхати до Бахмача. Сотника (капітана) було попереджено, що особливо сподіватися на допомогу не варто.

Як згадує А.Гончаренко, це його особливо морально гнітило «Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії – юнаків – кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шаліючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалися: його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край»²¹.

Військова школа, утримувала місто й станцію Бахмач. Поряд з молодими військовиками воювали й 50 добровольців з місцевого вільного козацтва, що сформувалося для захисту міста від дезертирів з фронтів Першої світової війни. Більше ніж місяць на далеких підступах до станції Бахмач молоді військовики вели постійні сутички з невеликими загонами більшовиків.

ЗАГОСТРЕННЯ СИТУАЦІЇ ПІД БАХМАЧЕМ

З наближенням основних сил Муравйова у першій декаді січня зав'язався важкий бій за станцію Макошин. Не маючи можливості стримати ворога, учні

²¹ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Там само. – С.209 – 210.

Першої Української військової школи підірвали мости через річку біля Макошина і відступили до станції. Автор спогадів Б. С-ко не розповідає про деталі бою за Макошин. Тому нам відомо лише, що в цьому бою юнаки «майже загубили, як бойову одиницю, свій броньовий потяг». Коли потяг підійшов до станції, «більшовики розстріляли його майже впритул». З повідомлення Б. С-ка, ми можемо припустити, що Аверкій Гончаренко повідомив телефоном Генеральний штаб про стан справ після бою, нагадав про небезпеку з боку ніжинських більшовиків, які могли під'їхати до станції Ічня і таким чином заблокувати шлях до відступу. З Києва запевнили, що уже завантажують у потяг допомогу²². Проте вона так і не підійшла.

Аверкій Гончаренко відмовився від ідеї обороняти Бахмач. Сотник дав наказ залишити місто, щоб не опинитися між двох вогнів. Справа в тому, що у залізничному депо Бахмача працювало 2 тис. робітників, переважно росіяни з походження. Поки більшовики були далеко від Бахмача, робітники заявляли про свій нейтралітет, хоча, за спостереженнями А.Гончаренка, дивилися «косим оком на «інтелігентів»-юнаків», дарма що частина з молодих військовиків були «дітьми з-під селянської стріхи». З наближенням муравйовців робітники депо підняли збройне повстання. Передбачаючи такий розвиток подій (а їх передбачити було неважко, знаючи поведінку робітників у ряді міст уже захоплених більшовиками, включаючи й щойно залишену ст. Макошин) Гончаренко відвів основні сили загону на заздалегідь визначені позиції перед станцією Крути. Туди ж, околицями, обминаючи центр повсталого Бахмача, з боями відступили й українські передові частини.

А.Гончаренко по-діловому сухо описав виниклу ситуацію: «Мені нічого не лишилося, як тільки приступити до оборони своїх позицій і приготувати фортифікації до зустрічі з навалою большевиків. Отож, після обслідування терену й приступлено до праці. Роботу було виконано правильно й скоро»²³. Для того, щоб зупинити дальше просування ворога було розібрано й залізничні колії.

25 січня юним військовим стало відомо, що їм на допомогу з Києва вислано студентську сотню. Інформація про виїзд студентської сотні поширилася серед юнаків, «як блискавка, а враження, її приїздом викликане, було таке, якби приїхала ціла дивізія». Як далі розповідає сотник Гончаренко «Завдяки цьому, так високоцінному і завжди в боях вирішальному чинникові, як піднесення духа, вдалося спинити наступ Муравйова та змусити його до затяжної боротьби»²⁴.

Командир Гончаренко у своєму сухому звіті про бій та підготовку до нього не згадує, що він звертався до Києва про допомогу. Адже ще отримуючи командування над бахмацьким гарнізоном, він почув від командувача Ю.Капкана коротке: «На поміч – трудно чекати»²⁵. Коли ж Гончаренко прийняв

²² С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип. 3. – С. 42 – 46. // Там само – С.171.

²³ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Там само – С.212.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 209.

рішення про залишення Бахмача, то незадоволений цим «командувач військами адміністративного району Чернігівщини» сотник Тимченко, все-таки повідомив, що на допомогу військовій школі ім. Б.Хмельницького іде піхотна дивізія. Незабаром виявилось, що замість дивізії прибуло кілька потягів, завантажених возами. Єдиною користю для молодих бійців стало отримання достатньої кількості набоїв. Зрештою Гончаренко зробив висновок: «Очевидним було, що Київ не мав резервових військових частин»²⁶.

Звідси можна припустити, що висилку студентської допомоги організували собі самі українські юнкери. Вони перебували у вкрай складному морально-психологічному стані: виснажені боями, морально пригнічені ворожістю мешканців Бахмача. Звичайно, що юнаків-військових важко пригнічував і лицемірний нейтралітет українізованих фронтовиків, які коли й доїжджали до Бахмача за наказом командування, «гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а оголошують нейтралітет». За кілька днів вони, зазвичай, розсіювалися. Зрозуміло, що молодих військових психологічно виснажувала й постійна небезпека, «непевність, чи ворог не обійде та не захопить їхню горстку»²⁷.

Юнаки були й обурені нездатністю командування надати їм необхідну допомогу. Тому вони вирішили самі здобути собі поповнення. Саме для цього вони й делегували до Києва значну групу своїх товаришів. Добравшись до столиці, ті природно прийшли на Печерськ у свої казарми, що належали колишньому Костянтинівському військовому училищу, а тепер Першій Українській військовій школі ім. Б.Хмельницького.

СТУДЕНТСЬКИЙ КУРІНЬ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ

Саме ці спорожнілі приміщення у січні 1918 р. прийняли студентів-добровольців з Українського Народного університету та університету св. Володимира, а також старшокласників гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, учнів гідротехнічної та військової лікарської шкіл²⁸. Учні останньої були найстаршими, навіть одруженими²⁹. Багато студентів та гімназистів уже були учасниками бойових дій, тому далеко не всі були необстріляними.

Студентський курінь виник на початку 1918 р. на хвилі патріотичних зібрань українського громадянства перед загрозою більшовицького наступу.

Історичний факт. Як свідчить газета «Киевская Мысль» 6 (19) січня 1918 р., формувалися добровольчі загони не лише студентами гімназистами.

«Організація добровольчих полків зі службовців залізниць і поштово-телеграфних установ України посилено розвивається. Телеграма із запрошенням записуватися в залізничні полки, розіслана революційним

²⁶ Там само. – С. 210.

²⁷ Л[оськ]ий І. Крути // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 197.

²⁸ Монкевич Б. Бій під Крутами. // Там само – С. 190.

²⁹ Л.Л. Спогади про події під Крутами. // Там само. С. 180.

комітетом ради залізниць України на всі станції в усі професійні організації 18 залізниць, дала поки що такі результати: за 4 дні у залізничний полк записалося 2000 чоловік, і, крім того, безперервно надходять телеграми з місць із запитами від залізничників, що потрібно для запису в полк.

...Утворений також загін добровольців, що складається виключно з біженців – галичан і слов'ян, що проживають у Києві»³⁰.

Очевидно, інакше і бути не могло, адже студентство Києва протягом 1917 р. політизувалося наскрізь. Хто з київських студентів не знав тоді приміщення Педагогічного Музею – приміщення Української Центральної Ради, де на їх думку, кувалася українська державність.

Особливо добре знали будинок учні 2-ої київської української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства, приміщення якої стояло поруч з Центральною Радою. «Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухаючись до промов українських міністрів та парламентарів. До того ж, незадовго перед тим більшість їх у складі «Бойового куреня партії соціалістів Революціонерів» охороняли помешкання Центральної Ради під час боротьби з командуючим Київською військовою округою російським есером Оберучевим»³¹

Спочатку військове командування планувало задіяти курінь студентів-січовиків для охорони порядку виключно у Києві. Тому їх учили насамперед стройовому кроку, премудрості здвоювати шеренги, поворотам праворуч і ліворуч, виконанням команд «на плече», «на караул» і т. ін.³² Це, безумовно, неабияк засмучувало молодих людей, які у своїх романтичних мріях уявляли себе не інакше як рятівниками Української держави. Правда, за спогадами А.Гончаренка, рідний брат якого теж вступив до студентського куреня, добровольцям дали елементарні вміння володіти зброєю, усі вони уміли стріляти³³. Водночас існують спогади, у яких стверджується, що далеко не всі студенти уміли обходитися зі зброєю. Такі твердження нам видаються неправдивими. Адже, по-перше, вони жили і зростали у суспільстві, мілітаризованому Першою світовою війною, по-друге, курінь складався з добровольців, які прагнули відправки на фронт, тому бути байдужими до оволодіння зброєю вони не могли.

Опосередковано про це свідчить і факт зі слабосильним студентом на ймення Фарфал, що приїхав на навчання в Український Народний Університет з Одеси. Студенти потішалися над ним, коли він на тренуваннях тиснув на курок обома руками і зажмурював при цьому очі, однак разом з усіма учився стріляти. До речі, до його участі у бою справа так і не дійшла³⁴.

³⁰ Добровольческие полки // Киевская мысль. – 1918. – 6 (19) января. (№ 5) // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 65.

³¹ Л[оськ]ий І. Крути // Там само – С.196.

³² Там само – С. 197.

³³ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 212.

³⁴ Л[оськ]ий І. Крути // Там само. – С. 196 – 197.

І от, одного січневого ранку, «коли сотня ще спала, спальні наповнилися якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями»³⁵. Це були «господарі хати» – юнаки Першої Української військової школи. Чи це вони наполягли, чи генеральний секретар у військових справах М.Порш з командувачем Ю.Капканом незалежно від них вирішили відправити студентську сотню під Бахмач, проте це сталося.

Студенти-січовики з усім юнацьким запалом сприйняли звістку про від'їзд на фронт. Єдиним хто сприйняв звістку як біду був старенький полковник Скорино, колишній начальник школи, що доживав свого віка при ній. Він наполягав, що «юнакам треба учитися в першу чергу, а не воювати»³⁶. «Зі сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що ж могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнадцятилітніх патріотів...»³⁷

³⁵ Там само. – С. 197.

³⁶ Михайлик М. Виступ Першої Української Військової Школи // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 3. – С. 18 – 22. // Там само. – С. 208.

³⁷ Л[оськ]ий І. Крути // Там само – С. 197.

ВІДПРАВКА НА ФРОНТ

Розпочалася організаційна метушня. «Бунчужний кинувся видавати старі шинелі, штани, а у кого були погані черевики, то жовті черевики, не давши до них обмоток». Озброєння студентської сотні складалося з гвинтівок-трюхлінійок та одного ручного кулемета «Люіс».

26 січня об 11 годині ночі студентська сотня числом у 115 – 130 чоловік виїхала з Києва. Ігор Лоський, учасник подій, розповідає: «Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич шукати свого сина Левка, тоді учня 6-го класу, який нелегально вступив до куреня. Бідна мати гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але, звичайно, безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шестикласника Соколовського. Ледве стримуючи сльози, хрестила брата і всіх від'їжджаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів лежатиме на станційній платформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів «Ще не вмерла Україна» ешелон рушив на північ...

Переїзд відбувся весело. Центром загальної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти Ш. й К., що своїми безконечними анекдотами, грою на сопілці й співами розважали всіх»³⁸.

Зважаючи на вороже ставлення залізничного персоналу та робітників-залізничників до свідомого українства, начальник потяга намагався якомога менше затримуватися на станціях. Ще більше він прагнув уникати конфліктів з демобілізованими «товаріщами», які тисячами сиділи на станціях, шукаючи будь-якої нагоди захопити попутні потяги, щоб повернутися додому і негайно, за ленінським декретом, розпочати поділ землі.

О 4 годині ранку 27 січня студентська сотня прибула до станції Крути. У цей час загін жив підготовкою до бою. Саме в ніч з 26 на 27 січня Гончаренко мав телефонну розмову з Муравйовим. Той у нахабній формі «пріказал»: «Прігатовіцца к встрече пабеданоснай краснай армії, прігатовіть абед. Заблужденія юнкероф пращаю, а афіцеров всьо равно расстреляю». Гончаренко відповів: «До зустрічі все готове»³⁹.

Перед Гончаренком виникло питання, як на полі бою розмістити студентську сотню. Студентів можна було окремими групами влити до сотень юнаків військової школи, поповнивши їхні ряди, а можна було виставити студентів як окрему сотню – бойову одиницю – для захисту однієї з ділянок бою. Сотник обрав другий варіант. До нього він «прийшов з міркувань чисто військового характеру: молодий вояк без огляду на свою інтелігентність, в критичну хвилину піддається паніці. Таких хвилин, – писав Гончаренко, – я передбачав аж забагато. Паніка під час бою є явищем заразливим, а в результаті дає ганебну втечу».

³⁸ Л[оськ]ий І. Крути // Там само – С. 198.

³⁹ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 212.

Керуючись такими міркуваннями Аверкій Гончаренко вирішив зберегти студентську сотню як окрему бойов одиницю, виділивши для неї найменш загрожений ворогом відтинок фронту. Він ознайомив командира сотні поручника Омельченка з ситуацією, проінструктував «звідки і як [сотня] буде діставати набої, куди спрямовувати ранених, з ким держати зв'язок, а на випадок відступу, як вивести сотню з бою. Для зв'язку зі мною він призначив 3-х студентів, між ними був і мій брат; його, з огляду на моє становище, як командира, я був змушений відіслати до сотні назад, прощаючи його поглядом, як виявилось, навіки».

НАПЕРЕДОДНІ БОЮ

У бою, за даними командира взяло участь 500 молодих вояків і 20 старшин. Вони були розділені на 5 сотень з 18 кулеметами. Лінія оборони проходила між станціями Пліски і Крути за версту перед Крутами.

На схемі не вказано, де і скільки знаходилося кулеметів. Очевидно, що більшу частину їх було зосереджено поближче до залізничного полотна. Виходячи з того, що резервна сотня мала 2 кулемети, флангові сотні теж, очевидно, мали не більше 2 кулеметів. Захисники Києва – столиці УНР були розтягнуті в лінію завдовжки 3 км.

Спогади кулеметника – учасника бою

«Ніч! Тихо, хмарно, вогко, кругом багно та мокрий сніг! Згадуємо, що маємо короткі солдатські штани і черевики без обмоток, то там, то сям дерчать кулемети, котрі переміняють свої місця, шукаючи ліпшої позиції для стрільби. Потрапив я зі своїм кулеметом на правий фланг. Сиджу собі на борті окопчика та копаю глибшу яму. Кулемет на бойовому взводі; поруч стоять ящики з кулеметними набоями. Все темніше і темніше! Тихо, вітру нема, протягує тільки вогкість, зрідка почуєш як хтось пробує кулемета, і відразу пізнаєш, де який стоїть... Пафффф, ... цокнув десь «Кольт», у відповідь йому «строчить» «Максим»: туку-туку-туку-туку... Десь аж на самому краю залопотів кулемет «Шварцлозе»... Знову тихо. Потроху всі заспокоюються. Коли зненацька щось блиснуло, а далі гуркнуло «Буumm»! всі з'їжились, забились поглибше у окіпчик. Фіуууу!... просвистів перший снаряд більшовиків, розірвавшись саженях в 2000 позад нашої лінії. Потім почали стріляти залпами і, як на зло, все поціляють по нашому флангу»⁴⁰.

Під прикриттям артилерійського обстрілу більшовики спробували відновити розібрану біля ст. Пліски колію. «Наші артилеристи виїхали на паровозі з платформою, на котрій стояла тридюмова гармата, до роз'їзду, розстріляла шрапнеллю робітників, котрі лагодили путь, забрали інструмент, і почали гатити в самі Пліски, звідки стріляли самі більшовики. Годині о 5-й ранку все трохи заспокоїлося, хоча поодинокі постріли не змовкали»⁴¹

⁴⁰ С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип.3. – С. 42 –46. // Там само. – С.173 – 174.

⁴¹ Там само. – С. 174.

Б І Й

Настав день. Проти захисників УНР наступали понад 6 тис. червоногвардійців та матросів⁴². До їх складу входили Петроградський⁴³ Виборзький⁴⁴, Московський і Тверський червоногвардійські загони⁴⁵. Витягнувшись довгим ланцюгом теплушок більшовицький потяг повільно просувався до Крут. Попереду сунув броньований вагон. Встановлена на ньому тридюймова гармата розривала темряву і тишу поодинокими пострілами. Нарешті потяг зупинився перед розібраними рейсами. Червоногвардійці вистрибували з теплушок, «все в бойцах дышало задором и отвагой»⁴⁶.

«Червоні москалі» розпочали наступ «раннім ранком». Вони йшли зімкнутими рядами. «Виглядало так, – пише Аверкій Гончаренко, – ніби йшли на парад, занедбуючи найпримітивніші засоби безпеки». Очевидно, червоні «були певні нашої втечі». Адже на станції до телефону ніхто не підходив і не відповідав на їхні дзвінки, а рельєф місцевості надійно маскував оборонців.

«Тільки-но червоні наблизилися на віддаль [по]стрілу ми їх привітали сильним вогнем 4 сотень і 16 кулеметів». «Зазнаючи великих втрат у своїх рядах», червоні кинулися врозсипну. «Наступні частини уже з поїзда приймали бойовий порядок» і наступали за всіма правилами військової тактики. Поступово «москалі зайняли фронтову лінію завдовжки в 5 кілометрів, маючи за собою свіжі резерви й прихильно настроєне населення».

Близько 10 години ранку з українського боку до лінії фронту знову під'їхав імпровізований бронепотяг. Він складався з паровоза, що штовхав перед собою відкриту платформу, обкладену мішками з піском. На платформі стояла тридюймова гармата, якою керував сотник Богданівського полку С.Лощенко. «Хто його прислав – не знаю, але думаю, що це була його особиста ініціатива. Цей старшина, борячись з подиву гідною самопосвятою, вносив велике замішання своїми влучними [по]стрілами в запілля червоних, і це зупиняло переможний марш Муравйова. Незабутню прислугу цього старшини вважаю за свій обов'язок тут підкреслити», – написав командир бою Гончаренко.

Спогади про героя бою. Про гармаша С.Лощенка розповідають багато інших крутян. «Кожен з учасників напевне добре пам'ятає старшину гармаша в блакитно-жовтому кашкеті, який з одним козаком, із невеличкою гарматою й кулеметом... під градом куль відважно й вдало нищив ворога, часто під'їжджаючи до самої російської лінії. Ще й тепер добре пригадується його силуетка в нічному відблиску стріляючої гармати.

⁴² Політична історія України. XX століття. – К., 2003. – С.180.

⁴³ Антипов О.И. С украинского революционного фронта. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарії. – К., 2008. – С.167.

⁴⁴ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917 – 1922 гг.): Сборник документов: В 4 т. – Москва, 1971. – Т. I: Ноябрь 1917 г. – март 1919 г. – С. 42. // Там само. – С. 87.

⁴⁵ Моисеев С.И. На Украине. // Там само. – С.220.

⁴⁶ Там само.

...Наша одинока чинна гармата, що відповідала противникові, була високо на залізничному торі (шляху), добре видна як нам, так і ворогові, під сильним обстрілом ворожої артилерії й кулеметів. Хвилинами, сум огортав нас, коли раптом затихала наша гармата; гадалося, що замовкла назавжди, але це було приготування до того, щоб з більшою силою розпочати вогонь. Незабаром почала зі станції працювати й наша друга гармата, правда кволо й недовго. Присутність гармати, майже на чолі нашої лінії, добре впливала на нас всіх... Але в середині бою гармата перестала стріляти, й наш «броневий потяг» від'їхав на станцію – здається, хтось з цих героїв був поранений»⁴⁷.

Так само добрим словом кулеметники згадували про начальника кулеметної команди пана Горошка, який протягом усього бою бігав «від одного кулемета до другого» дивлячись чи всі на місцях, чи все в порядку⁴⁸.

Близько 12-ої – 1-ої години червоні спробували організувати концентрований наступ на студентську сотню. Однак потрапили в зону перехресного вогню другої юнацької сотні та чоти сотника М.Семирозна. Вона займала найвіддаленішу позицію на лівому фланзі, а тепер залізничною колією Чернігів-Крути швидко підтягнулася до студентської сотні. Більшовики змушені були покинути свій намір прорвати оборону у найслабшому, з їх погляду, місці. На жаль у ході атаки на студентську сотню зазнав важкого поранення її командир, студент Українського Народного Університету, поручник Омельченко і був віднесений до лазарету (помер уже в дорозі до Києва). Це була серйозна втрата. Адже за свідченнями безпосередніх учасників бою «Сотник куреня «Студентів-Січовиків» увесь час був на лівому фланзі і надавав енергії своїм хлопцям»⁴⁹. Замінити командира було ніким, оскільки українські захисники на той момент втратили половину старшин. Саме тоді Гончаренко пошкодував за штабом сотника Тимченка, військово-адміністративного керівника Чернігівщини, що мав достатньо активних старшин, проте від'їхав, за спільною домовленістю, до Ніжина, щоб привести на допомогу Шевченківський полк. На жаль єдине, що вдалося Тимченку – прислати з Ніжина вагон набоїв⁵⁰.

Тим часом більшовики, маючи достатньо резервів, використали наступ на студентську сотню лише для маскування головного удару. Як і очікував Гончаренко, основні сили Муравйов спрямував на оточення нашого правого крила. Як видно зі схеми, цей маневр дозволив би червоним взяти ст. Крути, відрізати правий фланг від бази постачання, а потім оточити й лівий фланг.

У ході бою нерідко зав'язувалися і рукопашні сутички. Матроси та червоногвардійці вигукували: «Ура, ура! Смерть буржуям! Да здравствует

⁴⁷ Л.Л. Спогади про події під Крутами // Літературно-науковий вісник. Кн.4. – 1926, (Львів), квітень. – С.309 – 313. // Там само. – С. 180 – 181.

⁴⁸ С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип.3. – С. 42 –46. // Там само. – С. 174.

⁴⁹ С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип.3. – С. 42 –46. // Там само. – С. 174.

⁵⁰ Ільєнко І За волю і долю України // Там само – С.648.

революція!» У відповідь звучало: «Слава! Слава! Смерть московським катам!.. Это значит: ура! Смерть московским палачам!»⁵¹

Наша гармата на платформі, пояснював Гончаренко, не могла бути розвернута на 90° вправо і протидіяти маневрові червоних. Водночас, десь біля другої години гармата зазнала пошкоджень, а її обслуга – поранень. «З від'їздом нашої гармати по цілому фронті посилювався енергійний наступ противника. Скрізь відчувався приплив нових сил». З огляду на це сотник Аверкій Гончаренко о 2-ій годині ввів у бій свій єдиний резерв – першу юнацьку сотню. Командир не мав ніяких ілюзій щодо перемоги у бою. Він лише старався якомога довше утримати ворога і дочекатися підмоги Шевченківського полку з Ніжина: «Введення у бій резерву, нашої останньої сотні, передрішало, як ще довго можна боронити наші позиції. Набагато численніша від нас сила противника прискорювала нам вирок, і тільки слабке темпо його наступу дало можливість дотягти бій до 9 години вечора, коли-то настала темна, туманна ніч»⁵².

ВІДСТУП

Коли почало вечоріти, до Гончаренка примчав зі станції зв'язковий Валентин Отамановський (студент Університету Св. Володимира). Він подав телеграму про те, що Шевченківський полк виїхав з Ніжина і орієнтовно прибуде через 2 години. Однак, розпропагований більшовицькими агітаторами, він, як попереджалося у телеграмі, виступив на з'єднання з червоними силами муравйова.

Оцінивши ситуацію, Гончаренко вирішив вивести загін з бою «без дальших утрат в людях і подбати, щоб за всяку ціну з'єднатися з Чорними Гайдаками під командою Симона Петлюри; вони вже на ст. Бровари, і там приготовлялися позиції».

Першою, за рішенням командира, мала вийти з бою студентська сотня. Як стверджує Гончаренко «Атамановського послав я ще завидна до студентської сотні з наказом про відступ на вказане їм місце»⁵³. Решта сотень була виведена у такій послідовності: 2-а, 3-а, 4-а, 1-а. Перша сотня військових юнаків, що вступила у бій останньою, стримувала ворога, що намагався оточити станцію. Дочекавшись повної темноти рештки сотні відступили з поля бою і приєдналися до школи, що уже знаходилася у ешелоні за два км від Крут.

Звичайно, що Аверкій Гончаренко вболівав за життя свого брата-студента. З цього приводу він пише: «По перегляді після бою не було в студентській сотні мого брата, хоч під час бою раненим він не був, бо не було його і в шпитальному вагоні. При докладнім особистім перегляді я довідався, що немає цілої чоти студентської сотні, до 30 людей, хоч командир сотні все запевняв, що вони ось-ось надійдуть. Вислав я розвідку, затримав ешелон – та все це було даремно».

⁵¹ Спогади подорожного. – Вісті ВУЦВК. – Харків. – 1926. – Ч. 199. // Там само. – С. 185.

⁵² Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Там само. – С. 213

⁵³ Там само.

Як потім з'ясувалося, студентські чоти, що, відступаючи пішли в обхід станції, розмоклими полями, зрештою дісталися до потяга. Та чота, що пішла прямо на станцію, потрапила в полон до більшовиків⁵⁴.

За даними Гончаренка «втрати сягали: до 250 юнаків, одна чота (до 30 людей) студентів і 10 старшин»⁵⁵. Гончаренко свідчив також, що українські військові відступили організовано, забравши убитих і поранених, при від'їзді вони зруйнували за собою залізничну колію⁵⁶. Зазначимо, що А.Гончаренко використав термін «втрати», не уточнивши кількості загиблих і поранених.

НЕЗАДІЯНА ДОПОМОГА

Командування не забувало про загін сотника Оверкія Гончаренка і вирішило зміцнити його бойовою технікою. На жаль погода, яка встановилася у ті дні, більше нагадувала не січневу, а листопадову. У видолінках лежав мокрий сніг, на пагорках земля перетворювалася у важке непрохідне місиво, особливо для техніки.

Як згадує свідок бою офіцер Степан Самійленко, «по полудні 28 січня командир 1-го автопанцерного дивізіону полковник Чорний отримав від командувача Юрія Капкана наказ вислати на станцію Крути 6 автопанцерників. Проте автодивізіон зумів підготувати до бою лише 4 машини, решта потребувала ґрунтового ремонту. Командування бойовими машинами було доручено саме Самійленку, заступнику командира дивізіону. На ст. Київ-вантажна панцерники повантажили на платформи, поряд з гарматною батареєю полковника Алмазова, що одночасно виконував обов'язки начальника ешелону.

«Ми добре знали, – розповідає С.Самійленко, – що їзди від Києва до Крут – усього пару годин. Але на ділі виявилось інше: на станцію Крути ми приїхали вже пополудні 29 січня, бо залізничники саботували. Потяг наш зупинився, не доходячи до станції Крут, бо станція і всі під'їзні дороги до неї були загачені потягами». Алмазов наказав стріляти гарматам безпосередньо з платформ у ті місця, де ворог ще не встиг зблизитися з оборонцями. Проте невдовзі така можливість була втрачена.

Ввести автопанцерники у бій за межами станції виявилось неможливим через розталу ріллю та мокрий сніг. Так невразлива проти куль грізна сила, що мала на борту 9 кулеметів «Максимів» і одну гармату залишалася поза боєм. «Вся обслуга автопанцерників (я стояв на платформі коло важкого автопанцерника «Хортиця») була бездіяльними свідками бою під Крутами»⁵⁷.

Надвечір, коли студенти та військові юнаки почали завантажуватися у вагони, полковник Алмазов наказав своєму потягу вирушати на Київ, щоб «звільнити дорогу іншим відступаючим частинам».

⁵⁴ С-ко Б. Спогади про Крутські події // Військово-науковий вісник Генерального Штабу. – 1918. – Вип.3. – С. 42 –46. // Там само. – С.175.

⁵⁵ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Там само. – С. 215.

⁵⁶ Бойко О. Бій під Крутами: відтворення в історичній літературі минулого і сучасності // Там само. – С. 739.

⁵⁷ Самійленко С. Крути (спогади) // Бюлетень Союзу Бувших Українських вояків у Канаді. – 1962. – Ч.10. – С. 9–10. – Часопис «Прометей». – 1961. – 2 лютого. // Там само. – С. 222 – 223.

Можемо припустити, що наявність озброєного потягу Алмазова і стримала розпропагований Шевченківський полк від спроб виступити на допомогу муравйовцям, а потім зупинити у Ніжині захисників УНР, що відступали з-під Крут.

ТРАГЕДІЯ ЗАМОРДОВАНИХ

На сьогодні не існує детальних перевірених, офіційних даних про те, що сталося під Крутами із захопленою в полон чотою студентів. Насамперед ми можемо опертися на спогади Михайла Баталіна – учасника бою, що залишився живим, певний час проживав на Батьківщині, потім емігрував і, звичайно, ловив всю інформацію про крутянських побратимів.

«Тоді в полон большевики не брали, отже всі були переконані, що хто не повернувся з потягом, вже й не поверне.

Але невідомо якими шляхами, надійшли до Києва відомості, що кільком студентам пощастило втекти з полону. І дійсно, одного з них пізніше я зустрів. Він розказав про тих, що попали полон. Двадцять сім душ було розстріляно. Сім студентів, що потрапили до неволі пораненими, врятувались: їх відправили в штаб Антонова. На розподільному пункті в Харкові вони були помилково призначені до харківського дворянського шпиталю, звідки й втекли за допомогою медичного персоналу.

Пригадуються деякі подробиці з оповідання цього товариша. Він був серед тих, що відступали на село. Під селом здибались з більшовицькою лавою. Набоїв не було. Пішли на багнети. Після короткого штикового бою, багато численнішому ворогові вдалось примусити їх кинути зброю.

Усіх полонених привели на станцію. Тут вже було кілька захоплених в інших місцях. Почався допит і знущання озвірілих червоногвардійців. З нелюдською люттю били прикладами, нагаями й просто кулаками. Здоровезний червоногвардієць з диким завзяттям висмикував пасма волосся з голови т. Ш., приговорюючи: «Тяперь будеш зна-а-ать, как на пралітарійов руку падніма-ать». Далі увагу дикуна привернули окуляри, що були на т. Ш. Зі страшенною лайкою червоногвардієць вдарив кулаком по окулярах. Розбите скло повгрузало в очі. Нещасний просив добити його.

– Падаждьош суда, у нас без суда нельзя, – з цинічною лайкою відповідали йому.

У другого товариша знайшли у сумці підручник тригонометрії.

– Ішь ти, плани! Это всьо адскія машинкі на нашу пралітарскую голову, – і тут же бідолаха був побитий до нестями.

Тов. В. Ш., мліючи від величезної втрати крові, доводив москалям їх неправоту, доводив їм їх помилки. Навіть комісари були безсилі побороти докази В.Ш., але відповіддю йому було:

– Знаєм ми вас. Все ви уж очінно панімающіє.

Коли дикуни трохи задовольнили свою лють, усіх полонених до суду замкнули в товарні вагони.

Вранці став відомий вирок суду. Поранених мали відправити до Харкова, а решту: «записать в расход»⁵⁸.

Свідком розстрілу студентів став член комітету Першої революційної армії РСФРР Єфім Лапідус. Свої свідчення він давав на суді у справі Муравйова.

«В отряде Егорова был ужасный расстрел. На ст. Круты, по взятии ее, было захвачено в плен 24 гайдамаков – большинство было студентов, один из них – прапорщик. Дело было перед взятием Киева. Их без допроса красногвардейцы хотели расстрелять. Я случайно был там, вышел из вагона с Зомбартом (начальником броневого поезда и одновременно комиссаром от Антонова). При мне, когда я с ними разговаривал, раздался выстрел, и я увидел, как упал с раскрытым черепом и с вывалившимися мозгами от разрывной пули один офицер.

Нам едва удалось уговорить красногвардейцев не расстреливать пленных. Их ввели в вагон и поставили караул. На следующий день, когда мы отъезжали от ст. Круты, поезд по дороге остановился по приказанию Егорова, из вагона были выведены все задержанные и в 300 шагах от поезда их расстреляли разрывными пулями.

Я подошел к убитым, затем подошел к Егорову и спросил, почему их расстреляли. Егоров, покуривая папиросу и улыбаясь, ответил, что разрешил он красногвардейцам потому, что они настаивали на этом.

Одного гайдамака, убежавшего от красногвардейцев в деревню за 4 версты, по дороге сбросившего с себя одежды, красногвардейцы вытащили из-под печки в одной избе, куда он скрылся, избили и, приведя к месту, где были расстреляны другие, расстреляли, несколько раз, не попав в него смертельной пулей...»⁵⁹

У цьому місці свідчення перериваються трьома крапками. Можливо тому, щоб замовчати бридку картину знущань над недобитими та трупами. «Бойці Першої революційної армії» Єгорова добивали свої жертви, кололи багнетами, розбивали прикладами голови, виколювали очі, знущалися над юними тілами так, що багатьох неможливо було розпізнати. Це уже засвідчили у своїх спогадах родичі забитих, включаючи й Аверкія Гончаренка⁶⁰.

Розстріл і мордування 27 студентів і гімназистів, учинений всупереч військовій професійній етиці, нажахав і обурих українське суспільство. Однак, це був лише один з епізодів у довгому ланцюгу насильств, які вчинили більшовики протягом 1917–1920 рр.

ТРАГЕДІЯ КИСВА

⁵⁸ Баталін М. Крути (З давно пережитого) // Українська трибуна. – Варшава, 1922. – 22 (9) січня. – Ч. 18 (216). // Там само. – С. 178 – 179.

⁵⁹ Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Єфима Ісаковича Лапідуса у справі М.А.Муравйова (и.Москва, 11 травня 1918 р.) // Там само. – С.130.

⁶⁰ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Там само. – С. 214.

Не наважуючись увійти в Київ з маршу, Муравйов організував п'ятиденне бомбардування міста важкими гарматами, що спричинило численні руйнування й пожежі. Як розповідала очевидиця взяття Києва з більшовицької сторони: «В Києве (сама видела) артиллерия по 10 – 12 часов не имела никаких сведений [о противнике], и была, была по наитию да по общему распоряжению Муравьева не щадить Киева, снести его»⁶¹. Унаслідок бомбардування Київ зазнав багатьох руйнувань. Один із важких снарядів влучив у будинок М. Грушевського, унаслідок чого він згорів. Пожежа знищила велику кількість цінних документів, історичних, літературних і етнографічних пам'яток. У ході бомбардування не була помилувана навіть Києво-Печерська лавра⁶².

Усвідомлюючи, що сили нерівні, українська влада змушена була залишити місто і відійти на захід, сподіваючись на швидку допомогу військ Центральних держав. Захоплення Києва більшовиками перетворилося на криваву різанину.

Так утілювався в життя наказ Муравйова: «Нещадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції». За підрахунками Червоного Хреста упродовж десятих днів було вбито щонайменше 5 тис. чоловік⁶³. Лише російських офіцерів, які дотримувалися нейтралітету в цій російсько-українській війні, за підрахунками німецької окупаційної адміністрації, було розстріляно 2576.

Ворогами революції вважалися й ті, хто розмовляв українською мовою. За спогадами В. Сосюри, розстрілювали «за кожне українське слово». Заздалегідь було виготовлено навіть гасла «Смерть буржуям і українцям»⁶⁴.

Київська різанина була спланованою більшовицькою акцією, що мала на меті зламати волю захисників УНР. Це ясно підтверджував наказ М.Муравйова: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, усемірно підтримуємо силою тих багнетів і моральним авторитетом Революційної соціалістичної армії». Опосередковано це засвідчує і виправдальний вирок Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад, який у діях та рішеннях Муравйова в Україні та Північному Кавказі «состава преступления» не виявив⁶⁵.

Розстріли розцінювалися за «особое молодецество». Червоногвардійці «з великою радістю» розказували, скільки патронів вони розстріляли таким способом⁶⁶. «И все это заранее обещал Муравьев: Киев будет ваш... Такова картина той гнили, разложения, которые воцарились в социалистических войсках»⁶⁷. Такі висновки робили навіть свідки з більшовицького боку.

⁶¹ Доповідь співробітниці політичного відділу Першої революційної армії РСФРР Наталії Олексіївни Лісовської про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Там само. – С. 108.

⁶² Брошура «Позбавлення України від більшовиків. Пам'яті загинутих під Крутами» // Там само. – С. 143.

⁶³ Повідомлення про жертви більшовицького терору у Києві // Боротьба. – 1918. – 2 березня. // Там само. – С. 89.

⁶⁴ Ткаченко І. «Їх – юних сміливців лиш жменька була – із серцем зі сталі і духом з граніту» // Там само. – С. 683.

⁶⁵ Повідомлення про припинення слідства у справі М.Муравйова. // Там само. – С. 110.

⁶⁶ Доповідь секретаря армійського комітету Першої революційної армії РСФРР Люсіль Цвангер про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Там само. – С. 107.

⁶⁷ Доповідь співробітниці політичного відділу Першої революційної армії РСФРР Наталії Олексіївни Лісовської про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Там само. – С. 111.

Розстріли мали відверто мародерський характер. Приречених роздягали, роззували. «В Києве я не видела ни одного расстрелянного одетого», – підтверджує свідок Н.Лісовська⁶⁸. Так само свідчив перед судом і член комітету Першої революційної армії РСФРР С.Мойсеев: «Все трупы были раздеты и все снятое с них тут же делилось между расстреливавшими на глазах у толпы. Когда на место расстрела приехал Муравьев и увидел, что его окружает толпа озверевших красногвардейцев с награбленным имуществом, он ничего не говорил о том, чтобы не грабили, а призывал к дальнейшим расстрелам, говоря, что, прежде всего и главное, нужно быть беспощадным»⁶⁹. До пограбувань одразу ж долучилися й тисячі кримінальних злочинців, яких більшовики випустили з в'язниць⁷⁰.

Поки солдати грабували на вулицях, командний склад обчищав маєтки. Так, Муравйов набрав собі у Києві біля 18 автомобілів⁷¹. Комісар з особливих доручень головнокомандувача Муравйова Любинський забирав у київських багатіїв гроші⁷².

Не помилювали соціалістичні червоноармійці й гімназистів, які записалися у вільне козацтво Києва та бойовий курінь партії українських соціалістів-революціонерів (есерів). Списки знайшли, арештували 168 гімназистів. Після звірячого побиття їх розстрілювали не менш звіряче: підводили до паркану Маріїнського палацу «і стріляли впритул, так що мізки розлітались і картузи гімназистів підлітали в повітря»⁷³.

Як засвідчують очевидці розстрілів, над жертвами «часто знущались і били перед тим, як розстріляти, а часом і після того»⁷⁴. Щоб навести жах на киян, наслідки розстрілів та катувань більшовики намагалися продемонструвати якомога більшому числу мешканців. Відомий київський мистецтвознавець Ф. Ернст писав: «Трупів розстріляних везли на підводах ломовики через усе місто — по 10–15 чоловік, накиданих навалом на підводи, неприкритих, у скривлених позах, залитих кров'ю».

Епілогом київської трагедії можуть стати слова Л. Старицької-Черняхівської: «Поки історія людства буде існувати, доти будуть усі, і далекі нащадки наші, з огидою згадувати страшне слово «большевик».

Каїн, Юда й большевик. Три людські потвори, три звірі, що їх викинула на світ Божий якась страшна безодня. Ні, і те порівняння неправдиве! Каїн убив брата, але сам жажнувся свого злочинства і, як безумний, кинувся тікати від братнього трупа; Юда продав Христа, але не стерпів муки сумління й «удавився» сам. А большевик перед смертною карою, перед розстрілом

⁶⁸ Доповідь співробітниці політичного відділу Першої революційної армії РСФРР Наталії Олексіївни Лісовської про діяльність М.А.Муравйова в Україні. // Там само. – С. 111.

⁶⁹ Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Сергія Ізмайловича Мойсеева у справі М.А.Муравйова (м.Москва, 10 травня 1918) // Там само. – С. 129.

⁷⁰ Брошура «Позбавлення України від більшовиків. Пам'яті загинутих під Крутами» // Там само. – С. 143.

⁷¹ Свідчення члена комітету Першої революційної армії РСФРР Єфима Ісаковича Лапідуса у справі М.А.Муравйова (и.Москва, 11 травня 1918 р.) // Там само. – С. 131.

⁷² Там само. – 132.

⁷³ Чаговец Всеволод «Pro patria mori» // Киевская Мысль. – 1918. – 22 (9) березня. – № 31. // Там само. – С. 116.

⁷⁴ Повідомлення про жертви більшовицького терору у Києві // Боротьба. – 1918. – 2 березня. // Там само. – С. 89.

відрізував носи, вуха, проколював очі, випускав тельбухи, добивав недостріляних прикладами по голові і тішився муками своїх братів»⁷⁵.

ЧОМУ АСКОЛЬДОВА МОГИЛА?

У 1876 році дніпровський схил біля легендарної Аскольдової могили було перетворено у кладовище. Відтоді там було поховано близько 2 тис. осіб. У київському некрополі знайшли своє останнє пристановище відомі філософи, нащадки декабристів, народники, великі князі, графи, губернатори, чимало представників київської професури, інженерів, діячів культури. Поступово цвинтар перетворився у пам'ятку мистецтва з безліччю вишуканих склепів, усипальниць, надмогильних пам'ятників, авторами яких були відомі скульптори й архітектори. Кладовище було сплановане за всіма канонами садово-паркового мистецтва. Майже кожна могила прикрашала неповторна композиція квітів та зелені, яку добирав і доглядав садівник кладовища. Цвинтар мав навіть власну оранжерею для вирощування розсади квітів та декоративних рослин.

За свідченнями сучасників: «...навколо церкви, спускаючись уступами майже до самого Дніпра, розкинутий величезний квітник з клумбами тінистих дерев, прекрасних троянд та інших пахучих квітів. Серед строкатого листя різнокольорових газонів підносяться розкішні надгробні пам'ятники, переважно з білого мармуру. Позолочені й висріблені решітки біля пам'ятників іскряться на сонці, виблискують на зеленому фоні рослин, на синій блакиті Дніпрових хвиль, на блідо-рожевому серпанку сяючого небосхилу, як дороге, золоте мереживо, і надають усій картині якогось веселого, святкового вигляду. На цьому кладовищі, під теплим синім небом, у цьому лабіринті зелені та квітів, забуваєш про смерть з усіма її страхіттями і згадуєш тільки про відрадний день воскресіння. З Аскольдової могили вид на Дніпро та далеке Задніпров'я чарівний»⁷⁶.

Аскольдова могила виконувала роль пантеону – кладовища найвидатніших осіб Києва.

ПОХОВАННЯ НА АСКОЛЬДОВІЙ МОГИЛІ

Коли 1 березня Українська Центральна Рада повернулася до Києва, уряд прийняв рішення про урочисте поховання за державний кошт загиблих крутян у Києві, на цвинтарі Аскольдової могили.

Заздалегідь у багатьох київських газетах, спеціальних випусках, листівках та оголошеннях публікувалися звернення до батьків, родичів, близьких та знайомих прийти 13-го березня на Київський залізничний вокзал (фруктову гілку), щоб розпізнати тіла убитих гімназистів та студентів.

Жах охоплював усіх, хто бачив знівечені тіла з десятками кульових та багнетних ран, що їх завдали нелюди. Багатьох з привезених впізнавали лише за

⁷⁵ Старицька-Черняхівська Л. Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами (Слово в часі похоронів героїв Крут, виголошене 19-го березня 1918 р. в Києві) // Нова Рада. – 1918. – 24 (11) беркзня. // Там само. – С. 118.

⁷⁶ Горчакова О. Киев. – 1886. – С. 103 – 104. // Там само. – С. 704 – 705.

якимись особливими прикметами, за білизнаю і сорочками, які шили і вишивали самі матері.

Похорон 17 загиблих відбувся у вівторок, 19 березня 1918 р. Погідної ясної днини скорботна процесія киян від залізничного вокзалу попрямувала до вулиці Володимирської. Біля приміщення Української Центральної Ради було збудовано спеціальну трибуну, з якої державні діячі виголосили жалобні промови. Далі процесія спустилася на Хрещатик, піднялася на Печерські Липки і дісталася Аскольдової могили.

Усіх поховали у братській могилі. Її вкрило море вінків та квітів. Багряне сонце, що вже ховалося за Дніпром висвітлювало жалобні написи на стрічках: «За честь і волю України положившим життя під Крутами», «Синам України – борцям за її волю», «А вже молодого студента не будуть більше хвилювати – ні життя, ні боротьба, ані кохання», «Милому моєму Грицеві від його Олесі»⁷⁷.

Під час похоронного ритуалу було сказано багато скорботних слів. Хтось із промовців образно порівняв загиблих з трьома сотнями легендарних спартанців під Фермопілами. Поступово образне порівняння перетворилося у історичний міф про три сотні студентів, які стали на шляху більшовицькій орді і майже всі загинули.

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ГЕРОЇВ КРУТ

Після звільнення Києва від більшовиків педагогічна рада Другої української гімназії ім. Кирило-Мефодіївського братства звернулася до Міністерства освіти з проханням «заснувати при Гімназії стипендії імені учнів Гімназії, забитих у боях з большевиками під Крутами: 8 кл. – Ганкевича Миколи, Дубницького Юрія і Кольченка Павла; 7 кл. – Піпського Григорія, Сорокевича Івана; 6 кл. – Гнаткевича Василя, Соколовського Андрія і Терновського Євгена». Тут же повідомлялося, що фотографічні портрети учнів «будуть висіти в залі гімназії, будуть нагадувати про їх патріотичні вчинки»⁷⁸.

Українці, що жили в еміграції та Західній Україні і користувалися правом свободи ніколи не забували про крутян. У Галичині культ героїв Крут спочатку поширився серед членів спортивної національно-патріотичної юнацької організації «Пласт». У 1931 р. Друга Студентська конференція у Львові ухвалила «вважати роковини бою під Крутами українським всестудентським святом»⁷⁹. Уже наступного року подвиг крутян вшанували у Празі та інших містах Європи.

Патріотичне натхнення та звитягу героїв було увічнено у художніх творах: літературі, картинах і гравюрах. Сьогодні передумови, хід та наслідки бою під Крутами досліджують науковці Інституту історії України Національної Академії Наук України та багатьох інших наукових установ.

⁷⁷ Ткаченко І. «Їх – юних сміливців лиш жменька була – із серцем зі сталі і духом з граніту» // Там само. – С. 684.

⁷⁸ Відношення директора Другої української гімназії до Міністерства освіти УНР (17 липня 1918 р.) // Там само. – С. 730.

⁷⁹ Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року. – Дрогобич, 1995. – С. 35.

У жовтні 2008 р. поблизу станції Крути було завершено створення меморіально-музейного комплексу «Пам'яті Героїв Крут».

ПІДСУМКИ

Сучасні знання про бій під Крутами дають можливість стверджувати:

1. У стратегічному сенсі цей бій не мав особливого значення. Проте не можна переоцінити його морального значення. З цього бою розпочалося пробудження українського національного духу, звільнення народу від пут малоросійства, що допускало можливість співіснування двох народів в одній державі. У моральному плані його можна вважати «українським Ватерлоо»: «Велике горе викликало незламне бажання боротьби до перемоги. Тіні крутянських героїв кликали до продовження цієї боротьби», – справедливо зауважував військовий історик Б.Монкевич.
2. Бій на кілька днів затримав просування більшовицьких військ на Київ. Це затримання, дозволило Українській Центральній Раді успішно завершити переговори і підписати Брестський мирний договір. А це означало, що країни Західної Європи та світова громадськість визнали Україну як незалежну соборну державу і допомогли вигнати більшовицькі сили з Києва уже на початку березня 1918 р.
3. Напризволяще оборонців Крут влада Української Народної Республіки не кидала. Вона дала їм усе, що змогла дати у той час для оборони визначеної ділянки фронту. Інша справа, що ця влада не зуміла у ході руйнування соціальних зв'язків та інституцій протистояти більшовицькій демагогії демократичними методами. Такими методами не змогли протистояти войовничій демагогії крайніх лівих чи правих сил у ті часи ні російська демократія, ні італійська та німецька демократичні держави.
4. Офіцери сотник Федір Тимченко та Павло Богаєвський не покидали поля бою. Ці старшини представляли військово-адміністративну владу Чернігівської губернії і не мали у своєму підпорядкуванні військових з'єднань. Ще до початку бою вони поїхали до Ніжина, щоб порозумітися з українізованим полком ім. Т.Шевченка і привести його на допомогу захисникам Крут. Ніхто зі старшин, призначених до командування окремими ділянками бою не зраджував, не пиячив і не дезертирував. Половина командирів загинула в бою або була поранена.
5. Бій під Крутами ніяким чином не нагадував побиття червоногвардійцями та балтійськими матросами «беззахисних немовлят». Оборона позицій відбувалася згідно з вимогами військової науки. Сотник Аверкій Гончаренко виконував поставлене командуванням завдання так довго, як це дозволяли обставини – поки втрати убитими і пораненими не досягли половини особового складу. Юнаки і студенти не тікали безладно, а організовано відступили.

6. Незважаючи на всю шляхетність патріотичного натхнення студентської сотні, вирішальну роль у бою під Крутами відіграли молоді люди, що готували себе до військової служби – юнаки Першої Української військової школи імені Богдана Хмельницького. Історично несправедливо забувати про них і вшановувати пам'ять лише про подвиг студентів-добровольців.

7. Полон однієї з трьох чот сотні Студентського куреня Українських Січових Стрільців можна пояснити лише складними обставинами бою, веденого у нічний час.

8. Каткування студентів-мучеників назавжди залишиться мерзенною плямою на історичній репутації більшовицької «Красной гвардії» і балтійських матросів «краснофлотцев».

ВАЛЕНТИН ОТАМАНОВСЬКИЙ – ГЕРОЙ КРУТ У ВІННИЦІ

Напередодні бою Валентин Отамановський, студент юридичного факультету Університету Св.Володимира, був призначений Аверкієм Гончаренком одним зі зв'язкових. Під час бою він продемонстрував себе з найкращого боку. Адже навіть у короткому сухому звіті про бій командир знайшов кілька слів, щоб відзначити його особистісні риси: «Атамановський був дуже відважний, і що було в нім найбільше цінне – це завжди прекрасний гумор»⁸⁰.

Залишившись у живих Валентин Отамановський у травні 1918 р. прибув до Відня де влаштувався відповідальним коректором Київського педагогічного видавництва «Українська школа», яке у найбільшій віденській друкарні Адольфа Гольцгаузена друкувало масовими тиражами підручники і посібники для України. Саме тут, завершивши курс навчання в університеті, він обрав тему докторської дисертації про історію Магдебурзького права на Поділлі (XIV – XVIII ст.)

У червні 1920 Валентин Отамановський змушений був повернутися в Україну. 1919 р. його батько вийшов з лабет денікінської контррозвідки паралізованим, і сім'я залишилася без засобів до існування у радянській окупації.

Шукаючи заробітку, він у липні 1920 р. отримав призначення на роботу у Вінницьку сільськогосподарську кооперативну організацію. Саме тоді у Вінниці з фондів націоналізованих поміщицьких бібліотек почали створювати Центральну Подільську книгозбірню. До цієї роботи активно підключився Отамановський і доклав багато зусиль, щоб перетворити книгозбірню у справжню наукову установу. За пропозицією Подільського губревкому книгозбірня була перетворена у Вінницьку філію Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук (ВУАН). Отамановського спочатку було призначено головою тимчасового комітету з її організації, а згодом і її завідувачем.

⁸⁰ Гончаренко Аверкій. Бій під Крутами. // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій. – К., 2008. – С. 213.

В.Отамановський перетворив бібліотеку на дієвий центр культури та науково-дослідної роботи на Поділлі. 3 квітня 1924 р. при бібліотеці відкрився науково-методичний краєзнавчий центр – Кабінет виучування Поділля. До його роботи було залучено близько 30 вчених. Кабінет видав 26 випусків праць. Вони були посвячені всебічному опису Поділля: його природи, історії, пам'яток старовини, народного господарства. Випуски склали своєрідну «Енциклопедію Поділлєзнавства». Практично в усіх випусках В.Отамановський виступав автором наукових статей і обов'язково редактором. Шість разів видання кабінету здобували заохочувальні премії на всеукраїнських конкурсах. Всеукраїнська Академія наук оцінювала досвід роботи Кабінету та його керівника як взірцеві для інших подібних осередків у республіці.

В. Отамановський був ініціатором увічнення у Вінниці пам'яті нашого славетного земляка М.М.Коцюбинського, відкриття меморіального музею письменника і будівництва йому пам'ятника. Вчений домігся від Подільського губвиконкому ухвали про регулярні профілактичні ремонтні роботи для охорони комплексу старовинних будівель «Мури».

У 1926 – 1927 рр. за пропозицією Отамановського було взято під охорону і впорядковано могилу українського композитора П.І.Ніщинського у с.Ворошилівка. До реєстру пам'яток республіканського значення по Вінницькій окрузі був внесений склеп видатного російського хірурга М.І.Пирогова. Вчений-краєзнавець знайшов і впорядкував у Ялті занедбану могилу нашого славетного земляка, письменника і байкаря Степана Руданського, домігся відповідних рішень від центральних органів влади радянської України.

Отамановський зумів переконати місцеву владу відійти від вузькополітичного розуміння ролі видатного українського письменника, одного з діячів Центральної Ради Д. Марковича, відомого галицького літературного критика М.Євшана (Федюшки), зберегти і впорядкувати їхні могили; зберегти як трагічну пам'ятку періоду громадянської війни могилу галицьких солдатів-українців, що померли у Вінниці від тифу під час польської інтервенції в Україну.

Водночас вчений продовжував працювати над темою власного дисертаційного дослідження. Однак його роботу на багато років перервали радянські спецслужби. У 1929 р. у Харкові було сфабриковано процес «Спілки визволення України» (СВУ). На лаву підсудних за надуманими звинуваченнями було посаджено цвіт української інтелігенції – всього 45 чоловік, а по республіці у зв'язку зі справою СВУ було репресовано близько 5 тис. осіб.

Однією з жертв «процесу СВУ» став Валентин Отамановський. Слідчі ДПУ приписували йому роль організатора і керівника Вінницької філії спілки. Його арештували 26 серпня 1929 р., а створений ним Кабінет виучування Поділля розформували. У вченого конфіскували дисертацію німецькою мовою «Історія магдебурзького права на Поділлі XIV – XVIII ст.» на здобуття наукового ступеня доктора права у Віденському університеті та дисертацію українською мовою «Вінницька міщанська громада від XVIII ст.: Еволюція

правного стану та устрою на тлі суспільно-господарчого розвитку території та міста» на здобуття наукового ступеня в УСРР.

Більше ніж півроку його допитували, несправедливо звинувачували, принижували. Проте він не дав свідчень ні проти одного свого колеги, знайомого.

За вироком Верховного суду від 9.03.1930 року В.Отамановського було ув'язнено на 5 років у радянські концентраційні табори. 1 липня 1934 він був засуджений вдруге на дворічне ув'язнення у Татарії. Протягом 1936 – 1958 рр. вчений, як колишній політв'язень, не міг повернутися на Батьківщину, проживав у Казані, Краснодарі, Симферополі, Саратові. Він працював у медичних вузах, викладав іноземні мови, включаючи латину, перекладав та редагував медичну літературу та ін.

1946 р. він захистив у Московському університеті кандидатську дисертацію: «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIII – XVIII вв. Эволюция правового положения на фоне социально-экономического развития Побужья XIII – XVII вв. и процесса образования сословий. Историко-юридическое исследование» – 291 с.

Через десять років вчений захистив 2-томну докторську дисертацію у Ленінградському університеті: «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII вв. Проблема возникновения и развития украинского феодального города. – 918 с.

1958 р. Валентин Дмитрович переїхав до Харкова. Продовжував працювати. 10 березня 1964 р. вченого не стало. 11 серпня 1989 р. рішенням Пленуму Верховного Суду України В. Д. Отамановського було посмертно реабілітовано⁸¹.

⁸¹ Кот С. Валентин Отамановський // Там само. – С. 663 – 674.